

ŽINIASKLAIDA IR IDEOLOGIJA

Pralaužiant geležinę uždangą: Rusijos disidentų vaidmuo perduodant laisvą žodį į Vakarus

Egidijus Jaseliūnas

Vilniaus universiteto Komunikacijos fakulteto
 Žurnalistikos instituto lektorius, mokslų daktaras
 Institute of Journalism,
 Vilnius University, Faculty of Communication,
 Lector, Doctor
 Bernardinų g. 11, LT-01124 Vilnius
 Tel. (+370 ~ 5) 2 19 30 41
 El. paštas: egidijus.jaseliunas@kf.vu.lt

Straipsnyje nagrinėjama, kaip sovietų valdžios totalinės žodžio kontrolės suvaržyta Lietuvos visuomenė XX amžiaus aštuntajame dešimtmetyje rado išeitį, leidusią perduoti necenzūruotą informaciją į Vakarų pasaulį. Siekiama atskleisti, kaip ir kodėl efektyviausias, o dažnai ir vienintelis būdas perduoti valdžios necenzūruojamą informaciją į laisvąjį pasaulį tapo Rusijos disidentai. Pasitelkus istorijos mokslo metodus, analizuojama informacijos kaita tarp lietuvių ir rusų periodinės savilaidos, t. y. unikalaus reiškinių, kurį galima įvardyti terminu „piliečių žurnalistika.“ Aštuntajame dešimtmetyje šis informacijos keitimasis tapo reiškiniu, dariusiu įtaką Sovietų Sąjungos vidaus gyvenimui ir viešajai nuomonei Vakaruose.

Pagrindiniai žodžiai: savilaida, periodinė savilaida, „Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika“, „Einamųjų įvykių kronika“, disidentai, cenzūra, Sovietų Sąjunga.

Įvadas

Sovietų valdžios Lietuvoje įvesta griežta informacijos kontrolė tapo vienu iš kertinių veiksnių, lėmusių visuomenės raidą antrojoje XX amžiaus pusėje. Sovietinės okupacijos metais visuomenė susidūrė su tik totalitarioms valstybėms būdinga informacijos kontrolės priemonių gausa ir mastu. Totali žiniasklaidos cenzūra, ištisu bibliotekų naikinimas ir specialiųjų uždaru fondų formavimas, sovietinės propagandos suklestėjimas buvo neatsiejama kuriamos naujos sistemos dalimi. Prie šios politikos itin veiksmingai prisidėjo ir geležinė

uždanga, atkirtusi visą sovietinį bloką nuo Vakarų pasaulio.

Geležinė uždanga, iškilusi po Antrojo pasaulinio karo tarp Vakarų demokratinių valstybių ir Sovietų Sąjungos bei jos palydovinių valstybių, ilgam laikui izoliavo Lietuvą nuo tiesioginių ryšių su Vakarais. Tai užkirto kelią iki tol sėkmingai besiklosčiusiems abipusiems mainams: visuomenę bandyta prievarta atskirti nuo Europos tradicijų, o Vakarų pradėjo pasiekti tik cenzūruota ir sąmoningai iškraipyta informacija apie padėtį Lietuvoje.

Tokiai valstybinei informacijos kontrolės sistemai iššūkis buvo mestas aštuntojo dešimtmečio pradžioje. Jau septintajame dešimtmetyje su esama situacija nesitaikstantys disidentai vis aiškiau suvokė, kad būtina supažindinti Vakarus su tikrąja Lietuvos padėtimi. Taip tikintis pakeisti sovietinės valstybės ir religijos santykius, 1972 metais pasirodė „Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika“ (toliau „LKB kronika“), kuri užpildė informacijos apie Katalikų Bažnyčios padėtį Lietuvoje spragą. Ypatingą vaidmenį perduodant sovietų valdžios necenzūruotą informaciją į Vakarus suvaidino Rusijos žmogaus teisių judėjimo atstovai (toliau Rusijos disidentai).

Ryšiai su Rusijos disidentais lietuviškos savilaidos leidėjams buvo svarbūs tuo, kad tai buvo vienas iš pagrindinių kanalų perduoti valdžios necenzūruotą informaciją į Vakarus. Rusijoje septintojo dešimtmečio viduryje susiformavus žmogaus teisių gynimo judėjimui, Maskva tapo šio judėjimo centru. Rusijos disidentams „įveikti“ geležinę uždangą buvo kur kas paprasčiau: į Sovietų Sąjungą įleisti užsienio žurnalistai dirbo būtent Maskvoje, čia rezidavo ir Vakarų valstybių atstovybių darbuotojai. Todėl jau 1966–1969 metais jie pamažu pradėjo užmegzti ryšius su užsienio žurnalistais ir užsienio atstovybių darbuotojais [Алексеева, 1992, p. 209], o tai atvėrė naujas galimybes perduoti informaciją į Vakarus.

Šios publikacijos tikslas – išnagrinėti, kaip Lietuvoje pamažu buvo užmegzti ryšiai su disidentinio judėjimo dalyviais Rusijoje ir kaip, naudojantis šiais ryšiais, sovietų valdžios necenzūruota, objektyvi informacija apie padėtį Lietuvoje pasiekdavo Vakarus.

Mokslinio tyrimo objektas – savilaidoje¹ plitusi informacija apie padėtį Lietuvoje ir šios informacijos kelias į Vakarus. Publikacijoje naudojami istorinių tyrimų metodai: probleminės analizės ir istorinis aprašomasis metodai.

Publikacijoje remiamasi archyvine medžiaga ir skelbtais istoriniais šaltiniais. Vertingos informacijos apie ryšių su Rusijos disidentais istoriją suteikia sovietinių represinių institucijų veiklos dokumentacija (Lietuvos ypatingajame archyve saugomi KGB atlikti kratų, įtariamųjų apklausos², įkalčių ekspertizės protokolai). Publikacijoje taip pat naudojama 2006 metais šio straipsnio autoriaus atlikta apklausa „Savilaida sovietų Lietuvoje“, kurios metu buvo surinkti lietuvių, rusų, estų ir žydų savilaidos leidėjų atsiminimai (visa ši informacija saugoma ir Genocido aukų muziejuje). Svarbus tyrimo informacijos šaltinis yra ir pati periodinė savilaida, joje skelbti faktai ir vertinimai, po 1990 metų publikuoti disidentų atsiminimai. Apie Vakarus pasiekusią sovietų necenzūruotą informaciją vertingų faktų suteikia Laisvės radijo redakcijos tuo metu rengti „Tiriamieji biuletiniai“ (angl. *Research Bulletin*).

Informacijos mainų su Rusijos disidentais ir sovietų valdžios necenzūruotos informacijos patekimo į Vakarus kelio istorija nėra tirta. Pirmųjų užuominų apie

¹ Plačiau apie savilaidos reiškinių ir jo apibrėžimą žiūrėti: JASELIŪNAS, Egidijus. Savilaidos modelis ir Molotovo–Ribbentropo pakto dokumentų sklaidos atvejis. *Knygotyra*, 2008, t. 51, p. 57–76.

² Tiesa, kaip teisingai yra pažymėjęs KGB archyvus tyręs Vidas Spengla, saugumo bylose „neteko skaityti nė vieno *Kronikos* leidėjo ar rėmėjo tardymo protokolo, kuriame jis būtų KGB atskleidęs, koku keliu *Kronika* pasiekdavo Vakarus“ [Spengla, 2001, p. 64]. Todėl informacijos mainų vaizdą teko dėlioti iš pavienių ir fragmentiškų KGB dokumentuose užfiksuotų faktų.

šiuos istorinius procesus mokslo darbuose atsirado dar aštuntajame dešimtmetyje. Tai susiję su lietuvių išeivių vidurinės istorikų generacijos (Vytauto Vardžio, Tomo Remeikio) vykdytais sovietologiniais tyrimais. 1978 metais JAV išleistame didelės apimties veikale, skirtame katalikiškajam ir tautiniam pasipriešinimui Lietuvoje, V. Vardys apžvelgė glaudžius katalikiškojo judėjimo dalyvių Lietuvoje ir Rusijos disidentų ryšius, tačiau tiesiogiai nenurodė, kad į Vakarus būtent per Maskvos disidentus patenka didžioji dalis savilaidos. Beje, veikale jis paminėjo ir sovietų valdžios pareigūnų versiją, kad „LKB kronika“ Lietuvoje išleidžiama tik keliais egzemplioriais, o daugiausiai padauginama Lenkijoje ir jau tuomet siunčiama į Vakarus [Vardys, 1978, p. 150]. 1980 metais paskelbtame veikale T. Remeikis nurodė, kad ryšiai su Rusijos disidentais pradėjo formuotis kur kas anksčiau, tačiau tik nuo 1970 metų pradėta reguliariai keistis informacija [Remeikis, 1980, p. 103].

Saugumo sumetimais detalios informacijos apie šiuos procesus taip pat negalėjo atskleisti disidentė Liudmila Aleksejeva, kuri 1984 metais Vakaruose išleido veikalą „Disidentizmo istorija SSRS“ [Aleksejeva, 1992] (nors ji pati iki pat devintojo dešimtmečio aktyviai dalyvavo disidentiniame judėjime Rusijoje, o emigravusi į Vakarus toliau domėjosi lietuviškąja savilaida ir rinko informaciją iš lietuvių išeivių).

Situacija pasikeitė Lietuvai atkūrus nepriklausomybę. 1993 metais pasirodė Algimanto Liekio publikacija, kurioje, remiantis Sigitu Tamkevičiaus atsiminimais, jau buvo paskelbta platesnė faktinė medžiaga apie „LKB kronikos“ perdavimą į Vakarus per Rusijos disidentus [Liekis, 1993, p. 103].

„LKB kronikos“ kelią į Vakarus trumpai apžvelgė Vidas Spengla [Spengla, 2001, p. 64–70]. Vertingos informacijos suteikė ir rusų disidentų atsiminimai apie jų ryšius su Lietuvos pasipriešinimo dalyviais [Danielis, Lavutas, Velikanova, 1997, p. 70–75], tačiau išsamesnių istorinių tyrimų šia tema iki šiol nebuvo atlikta.

Pirmieji ryšiai su Maskvos disidentais

Pirmieji ryšiai su būsimo disidentinio judėjimo dalyviais Rusijoje buvo užmezgti dar XX amžiaus šeštojo dešimtmečio antrojoje pusėje, kai Lietuvą pasiekė po 1953–1956 metų Rusijoje atsiradusi ir sparčiai gausėjanti savilaida. Bene pirmieji su rusų savilaida susipažino neformaliąja kultūra besidomintis akademinis jaunimas: 1955 metais Maskvoje studijuoti pradėjęs Pranas Morkus, 1956-aisiais Virgilijus Čepaitis bei 1955–1959 metais Maskvos universitete aspirantūroje studijavęs Aleksandras Štromas. Jie ne tik skaitė rusų savilaidą, bet ir užmezgė glaudžius ryšius su tuo metu Rusijoje stiprėjančia kultūrine opozicija. A. Štromas Maskvoje susipažino su savilaidoje rašiusiais ir vėliau garsiais disidentais tapusiais Aleksandru Ginzburgu, Andrejumi Amalriku, Grigorijumi Pomerancu ir kitais, o nuo 1956 metų A. Štromas pradėjo pats rašyti rusų savilaidai (kūrinius pasirašydamas Fomos Znakovo slapyvardžiu) [Štromas, 2001, p. 524].

Šiais kanalais rusų savilaida netrukus pradėjo pasiekti ir Lietuvą. Iš pirmosios V. Čepaičio žmonos Natalijos Trauberg ir P. Morkaus šeštojo dešimtmečio antrojoje pusėje T. Venclova pradėjo gauti Rusijoje

savilaida plitusių kūriniais Osipo Mandelštamo, Marinos Cvetajevės, Boriso Pasternako bei kitų draudžiamų poetų eilėraščius, perspausdintus rašomosiomis mašinėlėmis. Iš šių tekstų T. Venclova kaip persirašydavo ir duodavo susipažinti kitiems [T. Venclovos atsakymai į anketą, 2006] (tuo metu fiziką Vilniuje studijavęs Ramūnas Katilius prisimena būtent iš T. Venclovos gavęs pirmuosius savilaidinius rusų poetų tekstus [R. Katiliaus atsakymai į anketą, 2006]). Pasak T. Venclovos, „ryšinininku tarp Maskvos ir Vilniaus, opozicinių idėjų platintoju ir knygnešiu“ tapo ir A. Štromas [Venclova, 2001, p. 12]. 1958 metų spalį T. Venclova dienoraštyje pažymėjo: „Kultūrinis bendravimas visuomenėje plečiasi. Cvetajeva eite eina per rankas ir dabar turi pasiekti J.[uditą Vaičiūnaitę] (aš čia niekuo dėtas)“ [Venclova, 1997, p. 81].

Taigi jau pirmieji ryšiai buvo pagrįsti necenzūruotos informacijos (daugiausiai savilaidos) platinimu, tačiau tuo metu dar nebuvo bandymų, išvengiant valdžios cenzūros, perduoti informaciją į Vakarų. Informacijos mainai kol kas vyko tik viena kryptimi: iš Maskvos ir kitų didžiųjų Rusijos miestų į Lietuvą. Tiesa, buvo pavienių atvejų rusų savilaidoje platinti ir Lietuvoje rusų kalba parašytus ar į rusų kalbą išverstus tekstus, bet ir šių tekstų skaitytoju turėjo tapti Rusijos inteligentija.

Kultūrinės opozicijos Lietuvoje ir Rusijoje ryšiai plėtėsi ir septintajame dešimtmetyje. 1960 metais, po A. Ginzburgo arešto, Tomas Venclova Maskvoje susipažino su poete Natalija Gorbanevskaja, vėliau tapusia aktyvia disidentinio judėjimo dalyve ir pradėjusia leisti „Einamųjų įvykių kroniką“. 1968 metų pradžioje T. Venclova kartu su daugeliu Rusijos disidentų pasirašė atvirą

protesto laišką dėl A. Ginzburgo ir Jurijaus Galanskovo bylos [Venclova, 1991, p. 10].

Šeštajame septintajame dešimtmetyje lygia greta mezgėsi ryšiai ir lageriuose. Juose kalinti politiniai kaliniai iš Lietuvos (dauguma buvę partizanai ar jų rėmėjai) pirmą kartą susipažino su Rusijos opoziciniais sluoksniais. Septintajame dešimtmetyje antrą kartą atlikdamas bausmę, Kęstutis Jakubynas lageriuose susipažino su rašytojais Julijumi Danieliu ir Andrejumi Siniavskiu, nuteistais 1966 metais³. Grįžęs iš lagerio, jis per J. Danielį Maskvoje susipažino su kitais aktyvią disidentinę veiklą Maskvoje vykdančiais asmenimis: Anatolijumi Marčenko, N. Gorbanevskaja, Aleksandru Lavutu, A. Ginzburgo šeima ir kitais. Šiems disidentams K. Jakubynas vėliau perduodavo lietuvišką savilaidą ir informaciją apie Lietuvos įvykius [K. Jakubyno atsakymai, 2006]. Iš lagerio laikų pažįstamų tarp Rusijos disidentų turėjo ir Viktoras Petkus, aštuntajame dešimtmetyje glaudžiai su jais bendradarbiavęs jau laisvėje [V. Petkaus atsakymai, 2006].

Necenzūruota su Lietuva susijusi informacija Maskvos disidentų leidžiamą savilaidą pirmiausia pradėjo pasiekti būtent iš lagerių. Nuo 1968 metų leidžiamoje „Einamųjų įvykių kronikoje“ lietuvių pavardė pirmą kartą buvo paminėta 1969 metų 8-ajame numeryje: jame pranešta, kad lageryje kalinamas Balys Gajauskas kartu su kitais

³ Šių rašytojų teismas suvaidino didelį vaidmenį formuojantis Rusijos disidentiniam judėjimui. A. Siniavskio ir J. Danielio teismas tapo pirmuoju teismu Sovietų Sąjungos istorijoje, kuriame rašytojai buvo nuteisti už savo išspausdintus literatūrinius darbus. Iki to laiko sovietų valdžia, represuodama rašytojus už jų kūrybinę veiklą, niekada kaip oficialaus kaltinimo nepateikdavo jų kūrybos. Ši politinė byla sukėlė atvirus dalies visuomenės (inteligentijos) protestus.

devyniais nelietuviais kaliniais (tarp kurių buvo ir J. Danielis bei J. Galanskovas) kreipėsi į Sovietų Sąjungos generalinį prokurorą dėl A. Ginzburgo paskelbtos bado akcijos [Хроника текущих событий, 1969, nr. 8]. Taip pat 1969 metais „Einamųjų įvykių kronika“ pateikė Vladimiro kalėjimo politinių kalinių sąrašą, tarp kurių buvo paminėti ir trys lietuviai (Justas Gimbutas, Varanavičius ir Vaivada) [Хроника текущих событий, 1969, nr. 11]. 1970 metų pradžioje rubrikoje „Žinios iš Mordovijos politinių lagerių“ informuota, kad, kalėdamas 19-uosius metus, nusizudė lietuvis Juozas Lankauskas ir mirė Jonas Stenokiavičius [Хроника текущих событий, 1970, nr. 12].

Visos iki 1970 metų „Einamųjų įvykių kronikoje“ paskelbtos žinutės, susijusios su Lietuva, buvo ne apie esamą situaciją ar įvykius krašte, o apie Sovietų Sąjungos gilumoje kalinamus politinius kalinius iš Lietuvos. Politinių kalinių vaidmenį plečiant rusiškosios „Kronikos“ tematiką pripažino ir patys jos leidėjai. Pasak vieno iš „Einamųjų įvykių kronikos“ leidėjų Sergejaus Kovaliovo, būtent per lagerius buvo užmegzti ryšiai ne tik su iš įvairių Sovietų Sąjungos kraštų kalintais politiniais kaliniais, bet ir su jų artimaisiais, o paskui ir su laisvėje esančiais jų bendraminčiais [„Диссидент“ (из рукописи книги С. А. Ковалева)].

N. Gorbanevskajos teigimu, iki arešto pabaigos (1969 m.) ji negaudavo jokios informacijos iš lietuvių, o žinias apie lageriuose kalinamus lietuvius jai perduodavo buvę politiniai kaliniai estai Martas Niklusas ir Eno Tarto. Redaguojant „Einamųjų įvykių kroniką“, N. Gorbanevskajos nepasiekdavo ir lietuviškoji savilaida [N. Gorbanevskajos atsakymai, 2006] (T. Venclova atsimena, kad „Eina-

mųjų įvykių kronikos“ redaktorei jis taip pat jokios informacijos neperdavinėjo [T. Venclovos atsakymai]). Informacija iš pačios Lietuvos rusiškojoje „Kronikoje“ buvo pradėta skelbti kur kas vėliau nei žinios iš kitų respublikų. Antai medžiaga apie įvykius Estijoje „Kronika“ pradėjo publikuoti nuo 3-iojo numerio (1968 m.). Iki 1970 metų leidinyje jau buvo paskelbtos žinios ir iš Latvijos, kitų respublikų.

„Einamųjų įvykių kronikos“ pavyzdys, jos medžiagos transliavimas per Vakarų radijo stotis rodė, kad per Maskvos disidentus galima sėkmingai perduoti informaciją į Vakarus, todėl ir Lietuvoje pamažu suvokta, jog būtina užmegzti ryšius su Rusijos disidentais. Laisvės radijo „Savilaidos archyve“, kuriame buvo kaupiama Vakarus iš Sovietų Sąjungos pasiekianti valdžios necenzūruota medžiaga, 1973 metų pradžioje buvo registruota beveik 50 dokumentų, susijusių su Lietuva. Šiame archyve registruoti ir keturi dokumentai, datuoti 1968–1969 metais. Visi jie Vakarus pasiekė rusų kalba (nors šie dokumentai kunigų peticijos, ir jų originalai buvo parašyti lietuvių kalba). Taigi, šie dokumentai Vakaruose buvo gauti jau per Maskvos disidentus.

Lietuvos ir Rusijos disidentų santykių lūžis įvyko 1970 metais. Remiantis „Savilaidos archyvu“, 1970 metais Vakarus pradėjo pasiekti ir neversti dokumentai iš Lietuvos arba dokumentai abiem kalbomis [A Bibliography of Lithuanian Samizdat Documents, 1973]. Galima teigti, kad nuo 1970 metų Maskvos disidentams medžiaga iš Lietuvos teikta turint du tikslus: suteikti informaciją apie įvykius Lietuvoje Rusijos disidentiniam judėjimui (taigi ši informacija buvo verčiama į rusų kalbą) ir perduoti šią medžiagą į Vakarus (todėl buvo būtina per-

duoti informaciją ir originalo kalba). Beje, daug atgarsių sukėlęs 17 tūkst. katalikų memorandumas Sovietų Sąjungos Komunistų partijos Centro komiteto generaliniam sekretoriui 1972 metais Vakarų pasiekė taip pat dviem egzemplioriais rusų ir lietuvių kalbomis.

Rusiškoji „Kronika“ ir naujos galimybės informuoti Vakarų

Tiesiai iš Lietuvos gautą informaciją „Einamųjų įvykių kronikos“ redakcija pradėjo skelbti 1970 metais, ir toliau šis bendradarbiavimas jau vyko kryptingai. Pirmoji su Lietuva, o ne su lageriuose kalinčiais lietuviais susijusi žinutė rusiškojoje „Kronikoje“ buvo paskelbta 1970 metų rugpjūtį pasirodžiusiame 15-ajame numeryje. Rubrikoje „Savilaidos naujienos“ buvo glaustai apžvelgtas vilniečio Vaclovo Sevruko autobiografinis veikalas „Ipso facto“ (šį veikalą 1970 metais V. Sevrukas pats nuvežė disidentams į Maskvą) [Хроника текущих событий, 1970, nr. 15]. Beje, šio numerio rubrikoje „Mordovijos lageriuose“ paskelbta ir žinia, kad 1968 metais buvo nuteista psichiatrijos ligoninėje gydyta lietuvė Verutė Kiudienė (tačiau tikėtina, kad ši informacija redakciją pasiekė iš politinių kalinių).

1970 metais už religinius įsitikinimus iš darbo Vilkaviškyje buvo atleista mokytoja Ona Brilienė. Kunigui S. Tamkevičiui pasiūlius apie šį tikinčiųjų teisių pažeidimą informuoti Vakarų, Petras Plumpa informaciją apie O. Brilienės atleidimą nuvežė į Maskvą buvusiems politiniams kaliniams Vladimirui Telnikovui ir Nikitai Krivošejevui, su kuriais jam teko kalėti Mordovijos lageriuose. 1970 metų rudenį

šiems politiniams kaliniams buvo perduota ir informacija apie kunigus Antaną Šeškevičių bei Prosperą Bubnį, nuteistus už vaikų katekizavimą [P. Plumpos atsakymai, 2006]. Pirmiausia „Einamųjų įvykių kronika“ paskelbė medžiagą apie A. Šeškevičių. 1970 m. gruodžio 30 d. datuotame 17-ame „Kronikos“ numeryje, rubrikoje „Trumpi pranešimai“ buvo įdėta glausta informacija apie 1970 metų rugsėjo mėn. įvykusį A. Šeškevičiaus teismą, dėl to kilusią peticijų bangą ir kunigo kalinimo vietą [Хроника текущих событий, 1970, nr. 17]. 1972 metų sausio mėnesį 23-ajame „Kronikos“ numeryje paskelbta lietuvių pateikta informacija apie P. Bubnio teismą, o tų pačių metų gegužės 25-ame numeryje apie O. Brilienės atleidimą iš darbo. Ši informacija buvo ne tik publikuota rusiškojoje „Kronikoje“, bet ir, remiantis Laisvės radijo „Savilaidos archyvo“ duomenimis, perduota į Vakarų. Tai patvirtina ir KGB tardyto Maskvos disidentu Piotro Jakyro parodymai. 1972 metais saugume jis nurodė, kad prieš emigruodamas į Izraelį, V. Telnikovas gaudavo informaciją iš buvusių politinių kalinių lietuvių, su kuriais kartu kalėjo, ir ją perduodavo į Vakarų [P. Jakyro apklausos protokolas, 1972].

Nuo 1970 metų informacija iš Lietuvos rusiškąją „Kroniką“ pradėjo pasiekti ir kitais kanalais. Žinios iš Lietuvos buvo gautos per Georgijų Jefremovą, pradėjusį studijuoti Vilniuje. Iš Maskvos atvykęs G. Jefremovas palaikė ryšius su buvusiu savo istorijos mokytoju, disidentu Anatolijumi Jakobsonu, kuris nuo 1969 metų pabaigos (kai buvo suimta N. Gorbanevskaja) iki 1972 metų redagavo „Einamųjų įvykių kroniką“ [G. Jefremovo atsakymai, 2006]. Žinios iš Lietuvos Maskvą pasiek-

davo ir per buvusį politinį kalinį Valerijų Smolkina, kuris 1968 metais, išėjęs į laisvę, apsigyveno Vilniuje [A. Danielio atsakymai, 2006].

Rusiškosios „Kronikos“ leidėjus pradėjo pasiekti ne tik specialiai parengta informacija, bet ir aktuali lietuviška savilaidinė medžiaga. 1972 metais kratos metu pas Maskvos disidentą P. Jakyrą buvo rastas dokumentas lietuvių kalba „S. Kudirkos teismas“. Šis trijų standartinių lapų dokumentas, kuriame aprašytas Simo Kudirkos teismas⁴, buvo elektrografiniu būdu nukopijuotas nuo rašomąja mašinėle spausdinto teksto. KGB ekspertai nustatė, kad ši kopija padaryta ne nuo pirmojo mašinėle spausdinto egzemplioriaus, o nuo kažkelintos jo kopijos, išspausdintos per kalkinį popierių [KGB prie LTSR MT tardymo skyriaus viršininko E. Kismino raštas, 1972]. Be to, dokumentas nebuvo išverstas į rusų kalbą. Taigi galima teigti, kad tekstas „S. Kudirkos teismas“, prieš patekdamas pas P. Jakyrą, jau plito savilaida Lietuvoje, o Vakarų per Maskvos disidentus pasiekė ne pirmasis jo savilaidinis tiražas.

KGB nustatė, kad pas P. Jakyrą rastas tekstas „S. Kudirkos teismas“ buvo išspausdintas vilniečio Stanislovo Jako rašomąja mašinėle [Eksperto išvadų pateikimo S. Jakui protokolas, 1972]. 1970–1971 metais vilniečiai S. Jakas ir V. Sevrukas aktyviai teikė informaciją Maskvos disidentams. Tardymų metu S. Jakas prisipažino, kad jis, 1970 metų gruodį vykdamas į Maskvą, V. Sevruko prašymu nuvežė P. Jakyriui laišką, kuriame buvo surinkta informacija

⁴ S. Kudirka 1970 metais nesėkmingai bandė pabėgti iš Sovietų Sąjungos. Vakaruose šis įvykis sulaukė didelio žiniasklaidos ir visuomenės susidomėjimo. Nepaisant to, S. Kudirka 1971 metais nuteistas kalėti 10 metų.

apie suimtus Vytautą Simokaitį ir jo žmoną, į Vakarų pabėgusius Brazinskus, lituanisto Vytauto Kazlausko mirtį bei dar kažkokią informaciją iš Finansų ministerijos [S. Jako apklausos protokolas, 1972, birželio 7]. Dalis šios informacijos buvo paskelbta rusiškojoje „Kronikoje“ (apie nepavykusį V. Simokaičio ir jo žmonos bandymą 1970 m. lapkričio mėn. užgrobti lėktuvą ir taip pabėgti iš Sovietų Sąjungos, „Kronika“ paskelbė itin operatyviai ši informacija publikuota tų pačių metų gruodžio pabaigoje pasirodžiusiame 17-ame numeryje).

1971 metų lapkritį S. Jakas Maskvoje susipažino ir su disidentu Valerijumi Čalidze. Pastarojo prašymu S. Jakas Lietuvoje bandė surinkti daugiau informacijos apie kunigo Juozo Zdebskio areštą. S. Jakas net apsilankė Prienuose ir bandė apklausti klebonijoje sutiktą kunigą [S. Jako apklausos protokolas, 1972, sausio 28]. V. Čalidzė informaciją apie J. Zdebskį rinko neatsitiktinai dar 1971 metų spalį jis buvo išplatinęs laiškus Lietuvos SSR Aukščiausios Tarybos prezidiumui ir UNESCO generaliniam direktoriui, kuriuose įrodinėjo J. Zdebskio arešto neteisėtumą.

1971 metais savo reikalais vykdamas į Maskvą, vilnietis Vladimiras Gražulis V. Sevruko prašymu taip pat buvo susitikęs su P. Jakyru. Jis P. Jakyriui turėjo perduoti V. Sevruko pasakojimą apie V. Simokaičio ir jo žmonos teismą. Visą šią informaciją V. Gražulis suteikė žodžiu; be to, P. Jakyriui papasakojo apie kartu su juo institute dirbančius žydus, kurių prašymai išvykti iš Sovietų Sąjungos buvo atmesti ir jie dėl to kreipėsi į Jungtinių Tautų Organizaciją [V. Gražulio apklausos protokolas, 1972].

Taigi 1970–1971 metais buvo užmegzti dalykiniai ryšiai su Maskvos disidentais,

leidusiais „Einamųjų laikų kroniką“, ir šie ryšiai taip pat klostėsi keitimosi informacija ir savilaida pagrindais.

Reguliariai medžiaga iš Lietuvos „Einamųjų įvykių kronikoje“ buvo pradėta skelbti nuo 1970 metų pasirodžiusio 17-ojo numerio. Šiame numeryje publikuota net keletas informacinių žinučių, gautų iš Lietuvos: apie 1970 metus teismo sprendimu į psichiatrijos ligoninę paguldytą Algirdą Statkevičių (už veikalų socialine bei politine tematika rašymą), nuteistą kun. A. Šeškevičių, V. Simokaičio bei jo žmonos bandymą užgrobti lėktuvą ir 1970 metais nuteistą kaunietį Albiną Telkienį (jis nuteistas už laiško, kuriame kritikuota šalies žemės ūkio politika, parašymą). Šis „Kronikos“ numeris turėjo ir priedą, kuriame buvo paskelbtas politinių kalinių, suimtų ir nuteistų 1969–1970 metais Sovietų Sąjungoje, sąrašas. Jame buvo pateikta informacija dar apie septynis lietuvius. Taigi 1970 metų rusiškosios „Kronikos“ leidėjai informaciją iš Lietuvos gaudavo ne iš vieno, bet iš keleto šaltinių. Medžiaga Maskvą pasiekdavo ne tik iš lagerių (tikėtina, kad informacija apie A. Telkienį Maskvoje taip pat gauta iš lagerių, nes žinutėje buvo nurodyta ir A. Telkienio bausmės atlikimo vieta), bet ir iš V. Sevruko ir P. Plumpos aplinkos, nors jie nepalaikė jokių ryšių. Antai P. Plumpa atsimena, kad jis Rusijos disidentams vežė informaciją apie V. Kazlausko mirtį [P. Plumpos atsakymai, 2006], be jo šią informaciją Maskvai buvo perdavę ir V. Sevrukas su S. Jaku. Kitas 1970 metais išryškėjęs santykių su Maskva bruožas – rusiškoji „Kronika“ apie Lietuvos įvykius informavo operatyviai. Minėtame 17-ame numeryje paskelbta informacija buvo apie 1970 metų įvykius, o tai rodo, kad jau buvo

užmegzti glaudūs ryšiai su Maskvos disidentais bei rusiškosios „Kronikos“ leidėjais.

Operatyvus informacijos perdavimas į Maskvą dar nereiškę, kad ši pateks į „Kronikos“ puslapius. Kadangi „Kronika“ orientavosi į faktus, kur kas svarbesnis medžiagos publikavimo kriterijus buvo šios informacijos šaltinių patikimumas. Neužteko nuvežti informaciją į Maskvą – reikėjo ir garantuoti jos neklaidingumą bei objektyvumą. Galima teigti, kad toks abipusis pasitikėjimas visų pirma atsirado lageriuose, taigi nebuvo jokių didesnių trukdžių perduodant naujienas (P. Plumpa informaciją pirmiausia vežė buvusiems politiniams kaliniams, su kuriais kartu kalėjo; iš KGB dokumentų žinoma, kad V. Sevrukas į Maskvą taip pat buvo nuvykęs su buvusiu politiniu kaliniu). Vėliau, intensyviai keičiantis informacija ir savilaida, šis pasitikėjimas vis stiprėjo.

Aštuntojo dešimtmečio pradžioje užsiėmę glaudžius ryšius su Maskvos disidentais rodo ir operatyvus informacijos apie masinius neramumus Kaune 1972 metais patekimas į Vakarus. Žinia apie 1972 metų gegužės mėn. įvykius Kaune Maskvoje reziduojančius užsienio žurnalistus pasiekė tik kelios dienos po neramumų nugalėjimo [Pospelovsky, 1972, p. 6]. Taigi tikėtina, kad ši informacija Maskvos disidentams pirmiausia buvo pranešta telefonu [New Telephone Restrictions in the USSR, 1972]. S. Kovaliovas, „Einamųjų laikų kronikai“ parengęs žinutę apie Kauno įvykius, atsimena, jog informaciją apie tai jam suteikė toje pačioje Maskvos universiteto tyrimų laboratorijoje tuo metu studijavęs lietuvis Arimantas Raškinis [„Диссидент“ (из рукописи книги С. А. Ковалева)]. Tačiau nėra tiksliai žinoma, kas perdavė šią informaciją užsienio žurnalistams (26-asis

„Kronikos“ numeris, kuriame ir pranešta apie neramumus Kaune, buvo išleistas tik 1972 m. liepos mėn.). Per Maskvos disidentus Vakarais operatyviai pasiekdavo ir savilaidinė medžiaga. 1971 metų lapkritį kun. J. Zdebskio teisme sakyta baigiamoji kalba Vakaruose buvo gauta 1972 metų sausį (Vakarais pasiekė tekstas originalo kalba, tačiau Rusijos savilaidoje netrukus paplito ir rusiškasis jo vertimas) [Здебский, 1977].

Aštuntajame dešimtmetyje Lietuvos ir Rusijos disidentų ryšiai buvo plėtojami toliau. Nuo 1965 metų Maskvoje studijavęs A. Raškinis atsimena, kad dešimtmečio pradžioje S. Kovaliovas tarėsi su juo, kaip užmegzti nuolatinis ryšius su Lietuva (A. Raškinis prieš tai pats buvo perdavęs keletą žinučių apie Lietuvos įvykius Maskvos disidentams). A. Raškiniui pasitarus su pažįstamais kunigu Alfonsu Svarinsku bei P. Plumpa, nuspręsta susitikti su S. Kovaliovu, o tokia proga pasitaikė 1971 metais S. Kovaliovui atvykus į mokslinę konferenciją Palangoje. Vizito Lietuvoje metu jis apsilankė pas kun. A. Svarinską Igliaukoje, kur susipažino su katalikiškojo judėjimo aktyvistais (tarp jų ir kun. S. Tamkevičiumi) [A. Raškinio atsiminimai, 2005].

„Einamųjų įvykių kronikos“ 18-ame numeryje (1971 m.), trumpųjų informacinių pranešimų skylyje jau atsirado lietuviškos tematikos rubrika („Lietuvos TSR“). Nuo 1972 metų sausio ši rubrika, pervadinta „Tikinčiųjų persekiojimas Lietuvoje“, tapo nuolatine. Taigi, 1972 metų pradžioje areštavus V. Sevruką ir S. Jaką, santykius su Maskvos disidentais ėmė palaikyti daugiausia religinio judėjimo atstovai, o tai, be abejo, turėjo įtakos ir perduodamos informacijos pobūdžiui. Svarbu ir tai, kad

nuo 24-ojo „Kronikos“ numerio (pasirodžiusio 1972 m. kovą) ją ėmė redaguoti S. Kovaliovas, palaikęs tiesioginius ryšius su „LKB Kronikos“ leidėjais [„Диссидент“ (из рукописи книги С. А. Ковалева)].

Perduodant informaciją ir savilaidinę medžiagą Maskvos disidentams, ir toliau buvo siekiama kelių tikslų. Visų pirma, ši informacija per Rusijos disidentus turėjo pasiekti Vakarais. Antra, perduota medžiaga galėjo būti panaudota ir rusiškojoje „Kronikoje“. „Einamųjų įvykių kronikos“ medžiaga noriai naudojosi Vakarų žiniasklaida (tarp jų ir radijo stotys, transliavusios į Sovietų Sąjungą), todėl informacijos paskelbimas jos puslapiuose garantuodavo dar didesnę šios informacijos sklaidą. Be to, „Einamųjų įvykių kronika“ spausdintiniu pavidalu plito tarp disidentų tiek Rusijoje, tiek kitose Sovietų Sąjungos respublikose – taip atskiri judėjimai sužinodavo vieni apie kitus. Estų disidentas Juri Adamsas atsimena, kad pirmą kartą apie lietuviškąją savilaidą jis sužinojo iš Vakarų radijo stotčių laidų ir iš rusiškosios „Kronikos“. Kai kuriuos lietuviškosios savilaidos tekstus aštuntojo dešimtmečio pradžioje jis perskaitė būtent rusų pagrindinėje spaudoje (aišku, rusų kalba) [J. Adamso atsakymai, 2006].

Rusijos disidentų įtaką, perduodant informaciją į Vakarais, pastebėjo ir išeivija. 1972 metais „Tėviškės žiburys“ pabrėžė, kad „apie sovietinėje spaudoje neskelbiamus įvykius Lietuvoje, pvz., Simonaičių, Kudirkos bylą, suėmimus ir pan., išeivijos lietuviai paprastai sužino ne per savo asmeninius ryšius su lietuviais Lietuvoje, bet iš demokratinio rusų pagrindžio, žydų ir kitų šaltinių“ [Nepasitenkinimas sovietuose plečiasi, 1972]. Per Maskvos disidentus Vakarais pasiekė ir 17 tūkst. Lietuvos tikinčiųjų

memorandumas JTO. Ši dokumentą Rusijos disidentams nuvežė P. Plumpa, memorandumo tekstą gavęs iš kun. S. Tamkevičiaus ir padaręs parašų kopijas [P. Plumpos ataskymai, 2006].

Periodinės savilaidos kelias į Vakarų per Maskvą

1972 metais pasirodžiusios „LKB kronikos“ sklaidžiama informacija buvo skirta ne tik tikinčiajai Lietuvos visuomenei ir Vatikanui, bet ir demokratinių Vakarų valstybių visuomenėms. Perdavus leidinį į Vakarų taip pat buvo galima tikėtis didesnės jo sklaidos ir pačioje Lietuvoje. Vienas iš prieinamiausių būdų Lietuvos tikintiesiems susipažinti su „LKB kronika“ buvo vadinas jos „virtualus tiražas“, tai yra Vakarų radijo stočių transliacijos, kuriose buvo skelbiama ir komentuojama pro geležinę uždangą Vakarų pasiekusi sovietų valdžios necenzūruota informacija.

Siekiant perduoti informaciją į Vakarų, dienos šviesą išvydusi „LKB kronika“ iš karto buvo perduoda Maskvos disidentams. Pirmasis „LKB kronikos“ numeris Vakarų pasiekė per Rusijos disidentą S. Kovaliovą [Tamkevičius, 1992, p. 48]. Tiesa, medžiaga Vakarų pasiekdavo dar vienu būdu – buvo perduodama per užsienio turistus. Tačiau, pasak kun. S. Tamkevičiaus, tuo metu, kai pradėjo eiti „LKB kronika“, Vakarų turistų atvažiudavo labai mažai ir tie patys negalėdavo pasirinkti savo kelionės maršruto [Tamkevičius, 1992, p. 48]. Kun. Vytautas Kazlauskas pabrėžė, kad iki „LKB kronikos“ pasirodymo medžiaga apie Lietuvą buvo galima gauti ar ją patikrinti tik nuvykus į Lenkiją arba per atsitiktinius turistus bei retai pasitaikančius emigrantus

iš Lietuvos [Kazlauskas, 1997]. 1979–1980 metais susilpnėjus ryšiams su Vakarais, „LKB kronika“ nurodė to priežastis: „KGB sulikvidavo Maskvoje ir kitur daug gerų žmonių, o į Lietuvą atvyko maža tokių užsienio turistų, kuriems rūpėjo ne tik į Gedimino pilį pasižiūrėti, bet ir nusivežti daugiau informacijos apie Bažnyčios padėtį“ [Sovietinė valdžia, „LKB kronika“ ir Bažnyčia Lietuvoje, 1983, p. 237].

Iš pradžių į Maskvą buvo vežamas tik vienas „LKB kronikos“ egzempliorius, tačiau netrukus suprasta, kad Maskvos disidentams reikia pristatyti du egzempliorius: vieną, skirtą rusiškosios „Kronikos“ redakcijai, kad ji galėtų šią medžiagą panaudoti savo leidinyje, ir antrą, kuri būtų galima nedelsiant perduoti į Vakarų [Tamkevičius, 1992, p. 48]. Todėl Maskvos disidentus pasiekdavo ir „LKB kronikos“ lietuviškasis numeris, ir rusiškasis jo vertimas, skirtas „Einamųjų įvykių kronikos“ redakcijai. Antai 1973 metų lapkritį atliktos kratos metu iš P. Plumpos buvo konfiskuotas pirmasis „LKB kronikos“ numeris bei jo vertimas į rusų kalbą [Kratų audra, 1975, p. 10]. Įdomu, kad rusiškasis vertimas kartais pasiekdavo ir Vakarų. 1974 metų rudenį į Vakarų pateko du 11-ojo „LKB kronikos“ numerio egzemplioriai – originalus numeris ir jo vertimas į rusų kalbą. Vertimo specifika rodė, kad jis darytas Lietuvoje [Boiter, 1974]. Vakarų pasiekė kiti keturi „LKB kronikos“ numeriai (nr. 12–15) taip pat buvo išversti į rusų kalbą. 1976 metais „Elta“ pranešė, kad Vakaruose pasirodė naujas, 22-asis „LKB kronikos“ numeris, tačiau ne originalas, o tik rusiškasis jo vertimas [Naujas „Kronikos“ numeris, 1976]. Apie 1977–1978 metus Stirniuose kanauninku dirbęs kun. Stanislovas Kiškis

savo iniciatyva išvertė į rusų kalbą septynis „LKB kronikos“ numerius (nr. 9–11, 18, 19, 28, 29) [S. Tamkevičiaus atsakymai, 2006]. Vėliau šie numeriai buvo perduoti į Vakarų ir ten išleisti [Хроника Литовской католической церкви, 1979].

Parengtas „LKB kronikos“ numeris iš karto būdavo vežamas Maskvos disidentams. S. Kovaliovas atsimena, kad „LKB kronika“ juos pasiekdavo itin operatyviai, dažniausiai praėjus vos keletui dienų po jos išleidimo [S. Kovaliovo atsakymai, 2006]. Toks operatyvumas buvo svarbus ne vien rusiškajai „Kronikai“. Iš karto į Vakarų perduodami naują „LKB kronikos“ numerį, jos leidėjai užsitikrindavo, kad net jei kiti egzemplioriai pakliūs į saugumo rankas, šis numeris nepražus, o jo informacija grįš į Lietuvą per Vakarų radijo stočių transliacijas.

Nors „LKB kronikos“ medžiaga nuo pat pradžių buvo naudojama rusiškojoje „Kronikoje“, pirmą kartą „LKB kronika“ kaip informacijos šaltinis jos puslapiuose buvo įvardyta tik 27-ame numeryje (1972 m. spalio mėn.). Nurodyti tikrąjį informacijos šaltinį buvo delsiama siekiant apsaugoti „LKB kroniką“ nuo saugumo represijų, ir, tik sužinojus apie jos leidėjams iškeltą baudžiamąją bylą, „LKB kronika“ buvo pavadinta tikroju vardu [Danielis, Lavutas, Velikanova, 1997, p. 72].

1973 metų pradžioje dėl represijų sustabdyta „Einamųjų įvykių kronikos“ leidyba buvo atnaujinta tik 1974 metų kovą, tačiau Maskvą ir šiuo laikotarpiu pasiekdavo „LKB kronika“ (ji buvo skirta perduoti į Vakarų) [S. Kovaliovo atsakymai, 2006]. 1974 metais į rusiškosios „Kronikos“ redakciją įsitraukė nauji žmonės, tarp jų ir G. Jefremovas bei Aleksandras Danielis, pradėjęs redaguoti skyrių „Įvykiai Lietuvoje“. Lietuviškąją

savilaidą A. Danielis gaudavo iš Tatjanos Velikanovos (prieš areštą S. Kovaliovas perdavė jai ryšius su lietuviais) ir Aleksandro Lavuto. Pasak A. Danielio, 1974–1979 metais dirbdamas „Kronikos“ redakcijoje, lietuviškąją savilaidą jis gaudavo nuolat [A. Danielio atsakymai, 2006]. Kartu su „LKB kronika“ Maskvą nuo 1975 metų pradėjo pasiekti ir kiti periodiniai leidiniai. Be to, A. Danielio teigimu, didelę dalį Maskvą pasiekiančios medžiagos sudarydavo ne savilaida, o specialiai „Kronikai“ parengta ir atsiųsta informacija [Papildomi A. Danielio atsakymai, 2006]. Tačiau „LKB kronika“ išliko pagrindiniu lietuviškos informacijos šaltiniu rusiškajai „Kronikai“. Nuo 1974 iki 1976 metų „Einamųjų įvykių kronikos“ rubrika „Įvykiai Lietuvoje“ buvo beveik visiškai užpildoma informacija iš „LKB kronikos“ [Danielis, Lavutas, Velikanova, 1997, p. 73]. Vis dėlto kiti leidiniai nebuvo ignoruojami – „Einamųjų įvykių kronika“ juos anonsuodavo savilaidos naujienų skiltyje.

Pasak A. Danielio, dalis lietuviškosios savilaidos Maskvą pasiekdavo originalo kalba, dalis išversta į rusų kalbą [A. Danielio atsakymai, 2006]. Į „Einamųjų įvykių kronikos“ redakciją įsitraukus A. Danieliui, nebuvo didesnių sunkumų rengiant leidinį panaudoti ir medžiagą lietuvių kalba, nes tuometė jo žmona, padėjusi jam apdoroti medžiagą, mokėjo lietuviškai, be to, šios kalbos pramoko ir pats A. Danielis. Rengti lietuviškų naujienų skiltį A. Danieliui padėdavo ir vertėjas G. Jefremovas bei jo žmona, kilusi iš Vilniaus [Papildomi A. Danielio atsakymai, 2006]. Tad suvokiant, kad bet kokie papildomi darbai savilaidos bendradarbiams tik kelia didesnę pavojų, lietuviams buvo pasakyta, kad jiems nebūtina siunčiamą medžiagą versti į rusų kalbą, o

užtenka pristatyti keletą lietuviškų egzempliorių [S. Tamkevičiaus atsakymai, 2006].

Maskvos disidentai, perduodami lietuviškąją savilaidą į Vakarų, nedarė jokios jos atrankos. Pasak A. Danielio, vienintelis kriterijus buvo asmens noras, kad ši medžiaga patektų į Vakarų [A. Danielio atsakymai, 2006]. S. Kovaliovo teigimu, užsienio žurnalistams jie perduodavo visą Lietuvos disidentų atvežtą savilaidą. S. Kovaliovas atsimena, kad taip per jį, be „LKB kronikos“, į Vakarų taip pat buvo perduoti įvairūs straipsniai ar jų rinkiniai, peticijos ir net keletas didelės apimties religinės tematikos monografių (dažniausiai šie leidiniai buvo adresuojami laikraščio „Draugas“ redakcijai Čikagoje). Lietuviškoji medžiaga buvo perduodama net nebandant jos versti į rusų kalbą [S. Kovaliovo atsakymai, 2006]. Tačiau griežtus informacijos atrankos kriterijus taikė „Einamųjų įvykių kronika“. Netgi medžiaga iš „LKB kronikos“ šiame leidinyje buvo itin retai skelbiama išties. Tokią atranką lėmė redakcijos pozicija, kad „Einamųjų įvykių kronika“ pagal žanrą yra informacinis biuletenis, todėl, pasak A. Danielio, gaunama medžiaga būdavo atsijojama, atsisakant jos emocionalumo, bet kokių vertinimų, patoso ar literatūriškumo. Be to, esant galimybei, ji visada būdavo papildoma ar patikslinama iš kitų šaltinių gaunama informacija [A. Danielio atsakymai, 2006].

Nors „Einamųjų įvykių kronikos“ redakciją pasiekdavo gausi lietuviška savilaida, Rusijoje tarp disidentų ši medžiaga neplisdavo, o dažniausiai buvo tik perduodama į Vakarų. Savilaidos vertimai į rusų kalbą būtų reikalavę daug pastangų, be to, lietuviškojoje savilaidoje dominavo religinė tematika.

Feliksas Dektoras, nuo 1975 metų Maskvoje leidęs savilaidinį žydų kultūros

žurnalą „Tarbut“ ir turėjęs daug ryšių su Lietuva, atsimena, kad apie „LKB kroniką“ jis sužinojo aštuntajame dešimtmetyje (išgirdo apie ją iš T. Venclovos ar aktyvaus Žydų judėjimo dėl teisės išvykti į Izraelį dalyvio Eitano Finkelšteino, kuris 1970 metais persikėlė gyventi į Lietuvą), tačiau jos pats niekada nematė [F. Dektoro atsakymai, 2006]. P. Plumpos teigimu, patiems lietuviams vežti daugiau savilaidos egzempliorių į Maskvą būtų buvusi per didelė prabanga [P. Plumpos atsakymai, 2006], todėl buvo rūpinamasi tik kelių egzempliorių perdavimu, siekiant, kad jie patektų į Vakarų ir „Einamųjų įvykių kronikos“ leidėjams. Tačiau Rusijos disidentai su lietuviškąja savilaida daugiausia susipažindavo būtent per „Einamųjų įvykių kroniką“ ir joje skelbiamus naujos savilaidos pristatymus (be to, iš Lietuvos patenkančia informacija savo dokumentuose dažnai remdavosi ir Maskvos Helsinkio grupė).

Išbandymu Lietuvos ir Rusijos disidentų santykiams tapo S. Kovaliovo areštas 1974 metų pabaigoje ir jo teismas. Dėl prasidėjusių represijų (kratos buvo atliekamos ir Lietuvoje, ir Rusijoje) nauji „LKB kronikos“ numeriai kurį laiką Vakarų pasiekdavo pavėluotai. „LKB kronikos“ 10-as numeris Vakarų pasiekė 1974 metų liepą, 11-asis po kelių mėnesių (rugsėji), o kitas numeris Vakaruose buvo gautas tik 1975 metų gegužę, kai Vakarų iš karto pasiekė net keturi „LKB kronikos“ numeriai (nors 12-as ir 13-as numeriai buvo išleisti 1974 m.) [Four New Issues of the New Lithuanian “Chronicle”, 1974]. Tačiau S. Kovaliovo areštas užkirto kelio lietuviškos informacijos srautui į Vakarų. Atvirkščiai, S. Kovaliovo teismas Vilniuje ir bekompromisė jo laikysena tardymų bei teismo metu tik dar labiau sustiprino

Rusijos ir Lietuvos disidentų pasitikėjimą vienu kitais. Be to, per S. Kovaliovo teismą į Vilnių atvyko apie 20 disidentų iš Rusijos [Sergiejaus Kovaliovo teismas, 1976, p. 237], taigi buvo užmegzti ir nauji ryšiai.

Per Maskvos disidentus į Vakarų dažiausiai buvo perduodama ir kita periodinė savilaida. 1977 metų lapkritį į Maskvą disidentei Tatjanai Osipovai buvo nuvežti „Laisvės šauklio“ numeriai, o 1979 metais Vilniuje viešėjusiai disidentei Arinai Ginzburg perduoti pirmieji du „Vyčio“ numeriai [Istoriko pokalbis su A. Terlecku]. Tiesa, nė vienas iš šių numerių nepasiekė Vakarų, tačiau nėra faktų, pagrindžiančių Antano Terlecko teiginį, kad tai įvyko dėl Lietuvos pagrindinio jėgų susiskaldymo ir paskleistų gandų, jog „Vytis“ leidžia KGB [Istoriko pokalbis su A. Terlecku; Vytis, 1993, p. 4]. Aštuntajame dešimtmetyje per Maskvos disidentus informaciją bei savilaidą į Vakarų perdavinėjo ir V. Petkus. Pasak jo, tai buvo vienintelis būdas informuoti Vakarų apie padėtį Lietuvoje, nes tiesiogiai palaikyti ryšių su Vakarais nebuvo jokių galimybių, o pasikliauti atvykstančiais turistais rizikinga (1977 m. V. Petkus buvo areštuotas jam bėvykstant į Maskvą pas jį buvo rasta keletas „Dievas ir Tėvynė“ numerių, kuriuos V. Petkus vežė disidentams, kad šie perduotų į Vakarų) [V. Petkaus atsakymai, 2006]. 1980 metais per Maskvos disidentus į JAV buvo perduoti A. Statkevičiaus parašyti ir rašomąja mašinėle išspausdinti veikalai: „Sofiokratija ir geodoroviniai jos pagrindai“, poezijos knyga „Balsas iš laisvės kapo“, lageriuose rašytas dienoraštis ir kita informacija [Statkevičius, 1998, p. 187] (beje, veikalą „Sofiokratija ir geodoroviniai jos pagrindai“ A. Statkevičius buvo pradėjęs versti į rusų kalbą [Statkevičius, 1998, p. 168]. Į Vakarų pabė-

gęs Vladas Šakalys 1980 metais teigė, kad „svarbiausias kovos [Lietuvoje E.J.] ginklas šiuo metu informacija“ ir kad „daugiausia ryšius palaikome su Maskvos rezistentais, nes tai informacijos centras“ [Po rizikingo žygio laisvėje, 1980].

Maskvos disidentus pasiekdavo gausi lietuviškoji savilaida. A. Danielis atsimena, kad lietuviškosios savilaidos žanrų, politinių kryptių įvairovė, periodinių leidinių gausa darė didelį įspūdį. Pasak A. Danielio, tuo metu net susidarė nuomonė, kad savilaida Lietuvoje pati turtingiausia Sovietų Sąjungoje [A. Danielio atsakymai, 2006].

Situacija ėmė keistis aštuntojo dešimtmečio pabaigoje, kai prasidėjo aktyviausių Rusijos disidentų areštų banga. 1979 metais buvo suimti T. Velikanova, A. Lavutas, Glebas Jakuninas ir kiti disidentai. „LKB kronikos“ leidėjai, matydami, kad per Maskvą perduoti informaciją į Vakarų darosi vis sudėtingiau, pradėjo ją siųsti per vis dažniau iš JAV atvykstančius turistus [Tamkevičius, 1992, p. 49]. Nuo 1983 metų „LKB kroniką“ redagavusio kunigo Jono Borutos teigimu, devintajame dešimtmetyje „LKB kronika“ buvo perduodama daugiausia per turistus (jau buvo nusistovėję su jais ryšiai), o Maskvos disidentais buvo naudojamosi retai, išimtiniais atvejais. Be to, per Maskvą į Vakarų „LKB kronika“ patekdavo kur kas vėliau, nei perduodant per turistus, o informaciniam leidiniui operatyvumas buvo būtinas [J. Borutos atsakymai, 2006]. Tiesa, aktyvi „LKB kronikos“ leidimo talkininkė Nijolė Sadūnaitė atsimena, kad net ir M. Gorbačiovo valdymo metais, nepavykstant perduoti „LKB kronikos“ per turistus, ji pati veždavo leidinio mikrofilmus į Maskvą disidentams ir taip ši pakliūdavo į Vakarų [Sadūnaitė, 1998, p. 190]. Per Maskvos di-

sidentus į Vakarus N. Sadūnaitė perdavė ir abi atsiminimų knygas „KGB akiratyje“ bei „Gerojo Dievo globoje“, kurias devintajame dešimtmetyje, slapstydamosi nuo galimo arešto ir padedant Rusijos disidentams, parašė Pamaskvėje [Sadūnaitė, 1998, p. 187].

Išvados

Jau pirmieji ryšiai su būsimo disidentinio judėjimo dalyviais Rusijoje buvo pagrįsti necenzūruotos informacijos (daugiausiai savilaidos) platinimu, tačiau tuo metu (XX amžiaus šeštojo dešimtmečio antrojoje pusėje) dar nebuvo bandymų perduoti laisvos, sovietų valdžios necenzūruotos informacijos apie padėtį Lietuvoje į Vakarus.

Situacija ėmė keistis Sovietų Sąjungoje susiformavus disidentiniams žmogaus teisių judėjimams, kurių dalyviai Maskvoje ėmė palaikyti glaudžius santykius su užsienio žurnalistais ir per juos, išvengiant sovietinės cenzūros, tiekti informaciją į Vakarus.

Aštuntajame dešimtmetyje Rusijos disidentinio judėjimo dalyviai tapo pagrindiniu kanalu į Vakarus perduodant objektyvą, sovietų valdžios neiškraipytą informaciją apie padėtį Lietuvoje. Informacijos perdavimas, kaip ir pačios savilaidos leidyba bei jos platinimas, vyko stichiškai ir neorganizuotai, buvo remiamasi įvairiais kanalais. Sovietinio režimo sąlygomis tai garantavo šių informacijos mainų gyvybingumą.

LITERATŪRA

BOITER, Albert (1974). Samizdat Review: Summer 1974. *Radio Liberty Research Bulletin*, no. 43, p. 4.

DANIELIS, Aleksandras; LAVUTAS, Aleksandras; VELIKANOVA, Tatjana (1997). „LKB Kronika“ ir „Einamųjų įvykių kronika“. Iš *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika: Jubiliejinė konferencijos medžiaga*. Vilnius, p. 70–75.

A Bibliography of Lithuanian Samizdat documents (1973). *Radio Liberty Research Bulletin*, 1973, no. 8, p. 8–12.

Four New Issues of the New Lithuanian “Chronicle” (1973). *Radio Liberty Research Bulletin*, no. 24, p. 1.

KAZLAUSKAS, Vytautas (1997). Dvi eros. *Die-novidis*, 1997, birželio 6.

Kratų audra (1975). Iš *Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronika: Pogrindžio leidinys*. Čikaga, t. 2, p. 11–22.

LIEKIS, Algimantas (1993). Antisovietinis pogrindis ir Lietuvos nepriklausomybė. Iš *Nenugalėtoji Lietuva: Antisovietinis pogrindis. Kalba dokumentai*. Vilnius, t. 1, p. 5–146.

Naujas „Kronikos“ numeris (1976). *Tėviškės žiburiai*, liep. 22.

Nepasitenkinimas sovietuose plečiasi. *Tėviškės žiburiai*, 1972, bal. 13.

New Telephone Restrictions in the USSR (1972). *Radio Liberty Research Bulletin*, no. 50, p. 1.

Po rizikingo žygio laisvėje (1980). *Tėvynės žiburiai*, spal. 16.

POSPIELOVSKY, Dimitry (1972). The Kaunas Riots and the National and Religious Tensions in the USSR. *Radio Liberty Research Bulletin*, no. 21, p. 6.

REMEIKIS, Tomas. (1980). *Opposition to Soviet Rule in Lithuania, 1945–1980*. Chicago: Institute of Lithuania Studies Press, 680 p.

SADŪNAITĖ, Nijolė. (1998). *Skubėkime daryti gera*. Vilnius: Katalikų akademija, 256 p. ISBN 9986-592-21-6.

Sergiejaus Kovaliovo teismas (1976). Iš *Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronika: Pogrindžio leidinys*. Čikaga, t. 3, p. 271–284.

Sovietinė valdžia, „LKB Kronika“ ir Bažnyčia Lietuvoje (1983). Iš *Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronika: Pogrindžio leidinys*. Čikaga, 1983, t. 6, p. 231–240.

SPENGLA, Vidas (2001). *Bažnyčia, „Kronika“ ir KGB voratinklis*. Vilnius: Katalikų Akademija, 520 p. ISBN 9986-592-31-3.

SPENGLA, Vidas (2001). *Bažnyčia, „Kronika“ ir KGB voratinklis*. Vilnius, 520 p.; SPENGLA, Vidas (1997). *Lietuvos katalikų bažnyčios kronikos: T. 11*. Kaunas, 458 p.

STATKEVIČIUS, Algirdas (1999). *Psichiatrinės inkvizicijos siautėjimas Lietuvoje*. Vilnius: Šventaragio slėnis, 380 p. ISBN 9986-678-05-6.

STATKEVIČIUS, Algirdas (1998). *Te tau skauda širdis: (Dabarties pasaulio dvasios sutemos ir jų žvaigždė)*. Vilnius: Šventaragio slėnis, 320 p. ISBN 9986-678-04-8.

ŠTROMAS, Aleksandras. (2001). *Laisvės horizontai*. Vilnius: Baltos lankos, 661 p. ISBN 9955-429-45-3.

TAMKEVIČIUS, Sigitas (1992). Lietuviškųjų katakombų balsas. *Caritas*, nr. 2, p. 44–57.

VARDYS, Vytautas (1978). *The Catholic Church, Dissent and Nationality in Soviet Lithuania*. Boulder: East European Quarterly, 336 p. ISBN 0-914710-36-2.

VENCLOVA, Tomas (1997) Iš 1958–1960 metų dienoraščio. *Kultūros barai*, nr. 12, p. 69–74.

VENCLOVA, Tomas (2001) Lietuvos ir pasaulio pilietis. Iš STROMAS, Aleksandras. *Laisvės horizontai*. Vilnius, p. 9–31.

VENCLOVA, Tomas. (1991). *Vilties formos: Eseiistika ir publicistika*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 539 p.

Vytis: Nr. 1–3. Vilnius: Lietuvos laisvės lyga, 1993. 127 p.

АЛЕКСЕЕВА, Людмила (1984). *История инакомыслия в СССР: Новейший период*. Вильнюс: Весть, 1992. 352 p. ISBN 5-89942-250-3.

„Диссидент“ (из рукописи книги С. А. Ковалева). [interaktyvus]. [S.l., s.a.]. [žiūrėta 2005

m. vasario 6 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.hrights.ru/text/b20/Chapter1_2.htm>.

ЗДЕБСКИС, Ю. (1977). Последнее слово, произнесенное им на суде. Iš *Собрание Документов Самиздата: Литовский Самиздат*. Мюнхен: Исследовательский отдел Радио Свободы, t. 17, [puslapiai nenumėruoti].

Хроника Литовской католической церкви: Выпуски 9, 10, 11, 18, 19, 28, 29. New York: Хроника, 1979. 245 p.

Хроника текущих событий, 1969, no. 8. [interaktyvus]. [S.l., s.a.]. [žiūrėta 2009 m. kovo 1 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.memo.ru/history/diss/chr/chr8.htm>>.

Хроника текущих событий, 1969, no. 11. [interaktyvus]. [S.l., s.a.]. [žiūrėta 2009 m. kovo 1 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.memo.ru/history/diss/chr/chr11.htm>>.

Хроника текущих событий, 1970, no. 12. [interaktyvus]. [S.l., s.a.]. [žiūrėta 2009 m. kovo 1 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.memo.ru/history/diss/chr/chr12.htm>>.

Хроника текущих событий, 1970, no. 15. [interaktyvus]. [S.l., s.a.]. [žiūrėta 2009 m. kovo 1 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.memo.ru/history/diss/chr/chr15.htm>>.

Хроника текущих событий, 1970, nr. 17. [interaktyvus]. [S.l., s.a.]. [žiūrėta 2009 m. kovo 1 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.memo.ru/history/diss/chr/chr17.htm>>.

ARCHYVINĖ MEDŽIAGA

Jūri Adamso atsakymai į anketą „Savilaida sovietų Lietuvoje“ [mašinėraštis, anglų kalba]. 2006, liepos 10. Asmeninis E. Jaseliūno archyvas.

Jono Borutos atsakymai į anketą „Savilaida sovietų Lietuvoje“ [apklausos stenograma]. 2006, gegužės 30. Asmeninis E. Jaseliūno archyvas.

Aleksandro Danielio atsakymai į anketą „Savilaida sovietų Lietuvoje“ [mašinėraštis, rusų kalba]. 2006, gegužės 1. Asmeninis E. Jaseliūno archyvas.

Aleksandro Danielio atsakymai į anketą „Savilaida sovietų Lietuvoje“ [mašinėraštis, rusų kalba]. 2006, gegužės 25. Asmeninis E. Jaseliūno archyvas.

Feliksio Dektoro atsakymai į anketą „Savilaida sovietų Lietuvoje“ [mašinėraštis, rusų kalba]. 2006, birželio 10. Asmeninis E. Jaseliūno archyvas.

Eksperto išvadų pateikimo S. Jakui protokolas. Vilnius, 1972, liepos 6. Lietuvos ypatingasis archyvas, f. K1, ap. 58, b. 47638/3, t. 1, lap. 157–160.

Istoriko pokalbis su Antanu Terlecku. In LYA, f. K1, ap. 46, b. 1657.

KGB prie LTSR MT tardymo skyriaus viršininko E. Kismino raštas KGB prie TSRS MT tardymo skyriaus viršininko pavaduotojui V. Vochodinui. Vilnius, 197, liepos 10. Lietuvos ypatingasis archyvas, f. K1, ap. 58, b. 47638/3, t. 8, lap. 181.

Natalijos Gorbanevskajos atsakymai į anketą „Savilaida sovietų Lietuvoje“ [mašinėraštis, rusų kalba]. 2006, birželio 1. Asmeninis E. Jaseliūno archyvas.

Kęstučio Jakubyno atsakymai į anketą „Savilaida sovietų Lietuvoje“ [apklausos stenograma]. 2006, birželio 15. Asmeninis E. Jaseliūno archyvas.

Georgijaus Jefremovo atsakymai į anketą „Savilaida sovietų Lietuvoje“ [mašinėraštis]. 2006, gegužės 16. Asmeninis E. Jaseliūno archyvas.

P. Jakyro apklausos protokolas. Maskva, 1972, vasario 7. Lietuvos ypatingasis archyvas, f. K1, ap. 58, b. 47638/3, t. 1, lap. 282.

Ramūno Katiliaus atsakymai į anketą „Savilaida sovietų Lietuvoje“ [apklausos stenograma]. 2006, vasario 24. Asmeninis E. Jaseliūno archyvas.

Raškinio Arimanto atsiminimai. Kaunas, 2005, rugsėjo 30. [Vaizdo įrašas]. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centro Memorialinis departamentas, „Gyvosios istorijos programa“.

S. Jako apklausos protokolas. Vilnius, 1972, sausio 28. Lietuvos ypatingasis archyvas, f. K1, ap. 58, b. 47638/3, t. 1, lap. 131–132.

S. Jako apklausos protokolas. Vilnius, 1972, birželio 7. Lietuvos ypatingasis archyvas, f. K1, ap. 58, b. 47638/3, t. 1, lap. 153.

Sergejaus Kovaliovo atsakymai į anketą „Savilaida sovietų Lietuvoje“ [mašinėraštis, rusų kalba]. 2006, kovo 12. Asmeninis E. Jaseliūno archyvas.

Viktoro Petkaus atsakymai į anketą „Savilaida sovietų Lietuvoje“ [apklausos stenograma]. 2006, kovo 30. Asmeninis E. Jaseliūno archyvas.

Petro Plumpos atsakymai į anketą „Savilaida sovietų Lietuvoje“ [mašinėraštis]. 2006, kovo 27. Asmeninis E. Jaseliūno archyvas.

Sigito Tamkevičiaus atsakymai į anketą „Savilaida sovietų Lietuvoje“ [apklausos stenograma]. 2006, balandžio 6. Asmeninis E. Jaseliūno archyvas.

Tomo Venclovos atsakymai į anketą „Savilaida sovietų Lietuvoje“ [mašinėraštis]. 2006, vasario 26. Asmeninis E. Jaseliūno archyvas.

V. Gražulio apklausos protokolas. Vilnius, 1972, vasario 1. Lietuvos ypatingasis archyvas, f. K1, ap. 58, b. 47638/3, t. 1, lap. 209–210.

BREAKING THE IRON CURTAIN: THE ROLE OF RUSSIAN DISSIDENTS IN CONVEYING THE FREE SPEECH TO THE WEST

Egidijus Jaseliūnas

S u m m a r y

The article analyzes relationship of Lithuanian dissidents with dissidents in Russia, through which in the soviet period uncensored information was conveyed to the West. The very first relations were attained in the end of the 50 s. However, at this time there were no attempts to convey uncensored information to the West through this channel. The relations developed with the formation of the dissident movements.

Thus, the situation changed in the beginning of the 70 s, and samizdat played a very important role in this process. Dissidents in Russia became the main channel to distribute uncensored information about the situation in Lithuania to the West. The exchange of information, as well as the distribution of samizdat production, were a spontaneous and unorganized phenomenon.